

תפילין מתדיר לקודש | שינויים בתודעת התפילין לאורך הדורות | נווה דוד ואריאל

מרון

מבוא

כאשר ניגשים ללימוד סוגיות התפילין בעיון נתקלים בפער משמעותי בין המקורות הקמאיים של המצווה, במקרא ובחז"ל, לבין מימושה בימינו.

בשלביה הקדומים של המצווה ניתן לראות במצוות התפילין אטמוספירה שלמה, מעשית ומחשבתית, של מציאות תדירית האופפת את האדם. הביטוי המובהק לאטמוספירה זו הוא העובדה שהיה מקובל להניח את התפילין במשך כל היום. משמעות המצווה היא ליווי מרחבי החיים החוליים על ידי המרחב הא-לוקי המיוצג על ידי התפילין. בימינו, מצוות התפילין קיבלה אופי אחר לגמרי - זמנה מוגבל רק לשעת התפילה, והיא דורשת נקיות פיזית ומחשבתית ושמירה על מתח ודיוק רוחני גבוה.

בלב מצוות תפילין מונחים שני יסודות מהותיים - יסוד הקודש ויסוד התדיריות. בין שני היסודות הללו קיים מתח מובנה, וניתן לראות שינוי באיזון בין שניהם. בראשית רוב המשקל היה מונח על כף התדיריות והמשקל עבר עם הזמן אל כף הקודש.

ניסינו להתחקות אחר כמה מהצעדים שמצוות תפילין עברה בדרך מראשית הורתה כמציאות תדירית האופפת את כל מרחבי החיים, עד למציאות בת ימינו. לבסוף הוספנו הצעה לכיווני עבודה הצומחים מתוך ההבנה של השתלשלות הסוגיות.

תורה – אות זיכרון

מצוות תפילין מוזכרת בארבע פרשיות בתורה המונחות בתוך התפילין. ניתן לחלק את פרשיות התפילין לשתיים שהן ארבע: פרשיות ספר שמות ופרשיות ספר דברים.

פרשיות התפילין בספר שמות

פרשיות ספר שמות עוסקות במצוות שנועדו להזכיר את יציאת מצרים דרך אירועים שמתרחשים בכל שנה ובכל משפחה – חג הפסח ופדיון בכורות:

שִׁבְעַת יָמִים תֹּאכַל מִצֶּמֶת וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי חָג לִיקַנְךָ:
מִצּוֹת יֹאכַל אֶת שִׁבְעַת הַיָּמִים וְלֹא יֵרְאֶה לֶף חֶמֶץ וְלֹא יֵרְאֶה לֶף
שֹׂאֵר בְּכַל־גְּבֻלְךָ:
וְהִגַּדְתָּ לְבְנֶךָ בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר לֹא־מֵנִי הָיָה לִי בְּצֵאתִי
מִמִּצְרָיִם:
וְהָיָה לֶךָ לְאוֹת עַל־יָדְךָ וּלְזִכְרוֹן בֵּין עֵינֶיךָ לְמַעַן תִּהְיֶה תּוֹרַת יִקְנֶךָ
בְּפִיד כִּי בְּיַד חֲזָקָה הוֹצֵאתָ יְהוָה מִמִּצְרָיִם:
וְשִׁמְרַתְּ אֶת־הַחֻקִּים הַזֵּאת לְמוֹעֲדָה מִיָּמִים יְמִימָה: {פ}

...

וְכֹל־פֶּטֶר חֲמֹר תִּפְדֶּה בְּשֹׂה וְאִם־לֹא תִפְדֶּה וְעִרְפְּתוּ וְכֹל בְּכוֹר אֲדָם
בְּבִנְיָד תִּפְדֶּה:
וְהָיָה כִּי־יִשְׁאַלְךָ בְּנֶךָ מָחָר לֵאמֹר מַה־זֵּאת וְאָמַרְתָּ אֵלָיו בְּחֹזֶק יָד
הוֹצִיאָנוּ יְהוָה מִמִּצְרָיִם מִבַּיִת עֲבָדִים:
וְהָיָה כִּי־הִקְשָׁה פְרַעֲהוֹ לְשַׁלְּחַנּוּ וַיַּהַרְג יְהוָה כָּל־בְּכוֹר בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם
מִבְּכוֹר אֲדָם וְעַד־בְּכוֹר בְּהֵמָה עַל־כֵּן אֲנִי זֹבֵחַ לַיהוָה כָּל־פֶּטֶר רְחֵם
הַזְּכָרִים וְכֹל־בְּכוֹר בְּנֵי אִפְדָּה:
וְהָיָה לְאוֹת עַל־יָדְכָה וּלְטוֹטְפֹת בֵּין עֵינֶיךָ כִּי בְחֹזֶק יָד הוֹצִיאָנוּ
יְהוָה מִמִּצְרָיִם: {ס}

שמות יב' ויג'

שתי הפרשיות פותחות בציווי ה', בחובה לקיימו גם בארץ ובחובה להעבירו אל הדור הבא. מבנה זה מעצים את תפקידן של המצוות

הללו כאות וסמל לסיפור המכונן גם במקום ובדור אחרים. שתיהן חותמות בציווי: "וְהָיָה לָךְ לְאוֹת עַל־יָדְךָ וּלְזִכָּרוֹן בֵּין עַיִנֶיךָ לְמַעַן תִּהְיֶה תּוֹרַת יְהוָה בְּפִיךָ כִּי בִגְד חֲזָקָה הוֹצֵאתָ יְהוָה מִמִּצְרָיִם" או "וְהָיָה לְאוֹת עַל־יָדְכָה וּלְטוֹטְפֹת בֵּין עַיִנֶיךָ כִּי בְחֲזֶק יָד הוֹצִיאָנוּ יְהוָה מִמִּצְרָיִם:"

נדרש מאיתנו לברר על מה הפסוקים הללו מדברים. נציע שתי הצעות:

1. קריאה אחת תראה בהם המשך של כל הפרשה שהובאה עד כה ומעין סיכום שלה - האות עליה דיברנו, מצוות הפסח או פדיון הבכורות, מלווה את האדם, חקוקה על לוח ליבו ושגורה על פיו, כדי שהוא יזכור את יציאת מצרים.
2. קריאה שנייה היא שמדובר כאן במצווה חדשה בפני עצמה, אות מסוימת שצריכה להימצא על היד ובין העיניים, שתפקידה להזכיר את שותפות האדם בברית יציאת מצרים.

פרשיות התפילין בספר דברים

בספר דברים שתי הפרשיות עוסקות ביסודות התורה - עשרת הדברות, שמע ישראל ושכר ועונש בארץ ישראל. בשתי הפרשיות מוזכרת חובה שהטקסטים של יסודות אלו, ילוו את האדם בכל דרכיו:

וְהָיָה הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּךָ הַיּוֹם עַל־לְבָבְךָ:
 וּשְׁנַנְתָּם לְבִנְיָד וּדְבַרְתָּ בָם בְּשִׁבְחָהּ בְּבִיתְךָ וּבְלֶכְתְּךָ בַדֶּרֶךְ וּבְשֹׁכְבְךָ
 וּבְקוּמְךָ:
 וְקִשְׂרָתָם לְאוֹת עַל־יָדְךָ וְהָיוּ לְטוֹטְפֹת בֵּין עַיִנֶיךָ:
 וּבְחִבָּתָם עַל־מְזוֹזֹת בֵּיתְךָ וּבְשַׁעְרֶיךָ:

דברים פרק ו'

וְשִׁמְתֶם אֶת־דְּבָרֵי אֱלֹהִים עַל־לִבְבְּכֶם וְעַל־נַפְשׁוֹכֶם וְקִשְׁרוּתְהֶם אִתְּכֶם
לְאוֹת עַל־יְדֵיכֶם וְהָיָה לְטוֹטְפֹת בֵּין עֵינֵיכֶם:
וּלְמִדְתָּם אִתְּכֶם אֶת־בְּנֵיכֶם לְדַבֵּר בָּם בְּשִׁבְתְּכֶם בְּבֵיתְךָ וּבְלֶכְתְּךָ בְּדֶרֶךְ
וּבְשִׁכְבְּךָ וּבְקוּמְךָ:
וּכְחַבְתֶּם עַל־מְזוּזוֹת בֵּיתְךָ וּבְשַׁעְרֶיךָ:

דברים יא'

בשתי הפרשיות מתואר רצף דרכים לזכירה מתמדת של הטקסטים הללו, של אופן ליווי התורה את האדם ביום יום. גם כאן, ניצבות שתי קריאות:

1. קריאה אחת תראה את כל רצף התיאורים כביטויים

מטאפוריים שמעצימים את הנכחת התורה בכל רבדי החיים - בדרך ובבית, בשכיבה ובקימה, בראש וביד.

2. קריאה שנייה תראה בכל אחד מהתיאורים מצווה פרקטית

ומסוימת שהם האמצעים השונים להנכחת התורה במרחבי החיים.

הקריאות השונות בתפילין

¹ על שתי הקריאות הללו, בין בהסתכלות של ספר שמות וברית יציאת מצרים, ובין של ספר דברים והתורה, כבר עמדו פרשני התורה. הרשב"ם דבק בדרכו בפירוש על פי "פשטי המקראות המתחדשים בכל יום" ומעז להציע את הקריאה הראשונה:

לאות על ירך - לפי עומק פשוטו יהיה לך לזכרון תמיד כאילו כתוב על ירך. כעין שימני כחותם על לבך:

רשב"ם שמות יג ט

¹ נראה שיש שורשים עתיקים לקריאה הזו שכן כך גם ניתן להבין שסבר פילון האלכסנדרוני (פילון על החוקים לפרטיהם עמ' 137-139) וכן העובדה שהשומרונים לא קיבלו עליהם את המצווה הזו.

לפי הרשב"ם מצוות תפילין בתורה היא מטאפורה להימצאות תמידית של רעיון מסוים, ברית או תורה בתודעת האדם. אין כאן מצווה פרקטית כפי שחז"ל יסבירו, אלא ביטוי ציורי לרעיון מחשבתי.

האבן עזרא מתייחס לפירוש של הרשב"ם, מוסיף עליו ומראה למה יש לו על מה לסמוך, אך הוא מביא כנגדו את הקריאה השנייה ומכריע בעדה, בעיקר משום שכך היא הקריאה של חז"ל וממנה אין לסטות:

והיה לך - יש חולקין על אבותינו הקדושים, שאמר כי לאות ולזכרון, על דרך כי לזית חן הם לראשך, וענקים לגרורותיך (משלי א, ט), גם וקשרתם לאות על ידיך (דבר'ו, ח) כמו קשרם על לוח לבך תמיד (משלי ו, כא), גם וכתבתם על מזוזות ביתך (דבר'ו, ט), כמו כתבם על לוח לבך (משלי ג, ג). ומהו שיהיה לאות ולזכרון, שיהיה שגור בפיך, כי ביד חזקה הוציאך ה' ממצרים. ואין זה דרך נכונה, כי בתחלת הספר כתוב משלי שלמה, והנה כל מה שהזכיר הוא דרך משל, ואין כתוב בתורה שהוא דרך משל חלילה, רק הוא כמשמעו, על כן לא נוציאנו מיד פשוטו, כי בהיותו כמשמעו איננו מכחיש שקול הדעת, כמו ומלתם את ערלת לבבכם (דבר'י, טז), שנצטרך לתקנו לפי הדעת, וא"ר משה הכהן, כי יד ברוב המקרא היד השמאלית, אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים (ישעי' מח, יג), ידה ליתד תשלחנה (שופ' ה, כו), ודברי קבלה חזקים ואין צריכין חזוק:

אבן עזרא הארוך שמות יג ט

והיה לך לאות על ידך ולזכרון בין עיניך - יתכן על ב' פירושים. האחד על דרך קשרם על גרורותיך כתבם על לוח לבך (משלי ג, ג) [...] והפירוש השני להיותו כמשמעו לעשות תפילין של יד ושל ראש, ובעבור שהעתיקו כן חז"ל, בטל הפירוש הראשון, כי אין עליו עדים נאמנים כמו שיש לפירוש השני:

אבן עזרא הקצר שמות יג ט

אם כך, ראינו שבפרשיות התורה ישנן שתי קריאות אפשריות להבנת התפילין - כמצווה ממשית, או כמטאפורה. הצד השווה בשתי הקריאות הוא שישנה מטרה להנביח באופן תדירי בחיי האדם רעיונות שעומדים בבסיס המחשבה היהודית - תורה וברית יציאת מצרים - כך שהם ילוו את האדם בכל אשר ילך.

תנאים - תדיריות מוצקה

התגשמות מצוות תפילין

במקרים רבים ברובד התנאי, ישנו מעבר מרעיון אידיאי אמורפי כפי שמופיע במקרא, לכדי מצווה ממשית עם פרטים ודינים. בעניין התפילין מדובר בקפיצה גדולה ומשמעותית. מתוך פסוקים העוסקים במצווה כללית, ספק אם מעשית בכלל או מטאפורית, עולים מדרשי ההלכה דחוסים בפרטי פרטים לגבי כל פן במצווה:

יכול יתן על פס ידו ת"ל "על ירך ובין עיניך" מה בין עיניך ממה שבראש אף על ירך בגבוה שביד אבל אי אתה יודע באיזה מקום הוא נותן אם בימין אם בשמאל ת"ל (דברים ו' ח' - ט') "וקשרתם וכתבתם" מה כתיבה בימין אף קשירה בימין ומכלל שקשירה בימין ניתנה בשמאל וכן הוא אומר (תהלים קל"ט י') "גם שם ירך תנחני ותאחזני ימינך" ... יכול יתן בארבע מקומות ת"ל "ולזכרון בין עיניך" מלמד שנותנם במקום אחד: ... יכול יתנם על גבי מצחו ת"ל "על ירך ובין עיניך" מה "על ירך" בגבוה שביד אף על הראש בגבוה שבראש: ר' אליעזר בן יעקב אומר מופנה להקיש ולדון גזרה שוה נאמר כאן בין עיניך ונאמר להלן (דברים י"ד א') לא תתגודדו ולא תשימו קרחה בין עיניכם למת מה בין עיניך האמור להלן מקום שיער אף בין עיניך האמור כאן מקום שיער:

"למען תהיה תורת ה' בפיך" - לרבות גרים ועבדים משוחררים:

ד"א למען תהיה תורת ה' בפיך להוציא את הנשים מה תפילין מיוחדות מצות עשה שהזמן גרמה נשים פטורות כך כל מצות עשה שהזמן גרמה נשים פטורות:
"תורת ה' בפיך". ממה שאתה אוכל בפיך מיכאן אמרו אין כותבין תפילין אלא על עור בהמה טהורה:

מכילתא דרשב"י

במדרשים מובהר שהמצווה היא בחומר ולא רק ברוח. מדרשי ההלכה גם קובעים גדרים מוצקים למצווה - מיקום הנחה מדויק, חומר התפילין, מי מניח ועוד. מתוך רעיון מופשט, ספק מטאפורי, על תורה וברית שמלווים את האדם, התפילין מקבלים גודל וצורה ממשיים עם חוקים דקדקניים ודרך פעולה.
זה הפער העיקרי שצף בין אותיות התורה לבין ראשית תורה שבעל פה בימי התנאים - ירידה מעולם האידאות של הרעיונות המופשטים לכדי מצווה מוגדרת מאוד.

תדיריות התפילין

יחד עם כך שהמצווה הופכת להיות קונקרטי גשמית ומלאת דינים, ואולי בניגוד לכך, תדיריות התפילין וההימצאות שלהן בכל מרחבי החיים נשארת בשיא עוזה. מציאות זו מתבטאת כהנחת יסוד מאחורי סיפורים והלכות רבות.

מעשה באשה אחת באשקלון ולא היה כמין חוה ממנה נאה והלך רבי יהושע לדבר עמה וכיון שהגיע אצל פתחה הגביה את כליו וחלץ את תפילין. וכשנבנס נעל הדלת בינו לבינה וכשיצא ירד וטבל. אמר לתלמידיו חבירינו מה הייתם אומרים עלי. אמרו לו רבי מה היינו אומרים עליך אין לנו בישראל כמוך איזו טומאה הנוהגת בישראל שלא מפין היא יוצאת. אמר להם ובסוף מה הייתם אומרים עלי. אמרו לו היינו אומרים עליך שלא יבנס דבר של טהרה לתוך טומאה או שמא לא יכירוך אדם שאתה יהודי.

מסכתות קטנות מסכת אבות דרבי נתן נוסחא ב פרק יט

מהסיפור אנו יכולים ללמוד שמכלל לאו אתה שומע הן, ומתוך שר' יהושע חולץ את תפיליו לפני שהוא נכנס לאשה מאשקלון ניתן להבין שבשאר הזמן היה מניח תפילין. כאשר הוא שואל את תלמידיו מה הם חשבו שפשר הדבר הם עונים ש"לא יכירוך אדם שאתה יהודי", משמע שסימן ההיכר של היהודי היה התפילין שהיו תמיד בראשם.

גם על ריב"ז רבו של רבי יהושע נאמר: "אָמְרוּ עָלָיו עַל רֶבֶן יוֹחָנָן בֶּן זַפְאִי: ... וְלֹא הָלַךְ אַרְבַּע אַמּוֹת בְּלֵא תוֹרָה וּבְלֵא תְּפִילִין" (סוכה כח.). וכן גם על ר' אליעזר בן הורקנוס, בר הפלוגתא הנודע של ר' יהושע, נאמר שהיה מניח תפילין כל היום:

"רבן יוחנן בן זכאי לא הוון תפילוי זעין מיניה לא בקייטא ולא בסיתוא וכך נהג ר' אליעזר תלמידו אחריו"²

ירושלמי ברכות ג ב

וסיפורים עליו מעידים כן:

כשחלה רבי אליעזר אמרו אותו היום ערב שבת היה ונכנס רבי עקיבא וחביריו לבקרו והיה ישן בתוך חדרו והוא יושב בקינון והם יושבין בטרקלין שלו. נכנס הורקנוס בנו לחלוץ תפילין שלו ולא הניחו והיה בוכה. ויצא הורקנוס ואמר לחכמים רבותי דומה לי שנטרפה דעתו של אבא. אמר לו בני לא דעתי נטרפה אבל דעתך נטרפה שהנחת הדלקת הנר שנתחייבת עליה מיתה לשמים והיית מתעסק בתפילין שאין אתה מתחייב עליהן אלא משום שבות.

מסכתות קטנות מסכת אבות דרבי נתן נוסחא א פרק כה

² נסתייג ונאמר שהצגת צדיקותם של החכמים כמניחי תפילין כל היום יכולה להעיד על כך שרוב הציבור לא נהג כך. לכן נחמד ונאמר שאין כאן הוכחה היסטורית שכך נהגו בתקופה זו, אלא עדות לכך שהאידיאל בתקופה זאת, ומה שנחשב ראוי ומעשה גדול של תלמיד חכם, הוא להתעטר בתפילין באופן תדיר.

גם כאן מהיוצא מן הכלל אנו למדים על הכלל, ומכך שרק בערב שבת בין השמשות רבי אליעזר מוריד את תפיליו משמע שעד אז הניח אותם.

זה חלק מתפיסה כוללת שר' אליעזר מנהיג כפי שמעידים עליו במסכת תפילין כחלק מדינים נוספים המלמדים על תדירויות התפילין:

טו|... מי שהיה בבית הספר או בבית המדרש בבית הכסא או בבית המרחץ ושכח לחלוץ את תפילין מכסן בשערו ויוצא ואם אינו יכול נכנס לבית קרוב וחולצן:

טז|ונתנן לתוך אפונדתו אע"פ שיש לתוכה מעות ותולה אותם בכרעי המטה אם יש עמו אחר אסור לא יתנם תחת ראשו ואם היה משמרן מותר אם היה משא כבוד והזיע אינו חושש לחלוץ את תפילין היוצר חולץ של יד ומניח של ראש הנחתום חולץ של ראש ומניח של יד ואם היה אופה בשתי ידיו חולץ אף של יד:

יז|הנכנס לבית הערומים חולץ את תפיליו ורוחק ארבע אמות מבין הערומים מקצתן ערומים ומקצתן מכוסים לא יחלץ בתחלה: יח|הנכנס לבורסקי למשרה ולכובסים חולץ את תפיליו ורוחק ארבע אמות הנכנס לבית הכסא חולץ את תפיליו ורוחק ארבע אמות ואם היתה רחיצה של כבוד לא יחליץ עד שיגיע: יט|מעשה שהלך ר' אליעזר לאובלין אצל בעל הבית אחד נהגו שיטבל במערה פשט ר"א את כליו ופשט את תפיליו אמר ליה רבי והלא מי המערה זו יפים משל זו ולא היה בין זו לזו אלא ארבע אמות לבש ר"א את כליו ונתן את תפיליו שלא היה ר"א מהלך ארבע אמות בלא תפילין:

מסכתות קטנות מסכת תפילין פרק א

מדהים לראות כמה הנחת היסוד שהאדם היהודי נמצא עטור בתפילין בכל עת ברורה. הנחתום בעת אפיית הלחם מוריד רק את התפילין של ראש, ואם צריך גם את של יד. הסוחר משא כבוד יכול לחלוץ את התפילין בלי לחשוש. ומי שהולך לשירותים או לטבול רק מוריד את התפילין לפני שהוא נכנס ומחזיר כשיוצא. השיא

הוא בר' אליעזר שרק במעבר של כמה מטרים בין טבילה לטבילה מחזיר את תפיליו ולא מוכן לוותר על המציאות התדירית של תפילין אפילו למעט.

קדש בתקופה התנאית

כפי שתיארנו בפתיחת המאמר, מצוות תפילין תמיד מושתתת על שני יסודות - הקדש והתדיריות. ניתן לראות שברובד התנאי התדיריות מודגשת מאוד, אך גם יסוד הקדש תופס את מקומו בכמה אופנים.

הקודש ניכר בדיני הכתיבה המיוחדים של התפילין:

א| אין כותבין תפילין לא על עורות בהמה טמאה ולא על עורות
חיה טמאה אבל כותבין על עורות נבלות וטרפות ואין חוששין
שמה עורות לבובין הן:

ב| נקבו במקום הכתב פסולים במקום הריח כשרים עשאן ווין
זיינין זיינין ווין פשוטים כפופים כפופים פשוטים פתוחים
סתומים סתומים פתוחים או ששנה אותיותיהן או שכתבן עברית
או שעשאן כמין קמיע הרי אלו פסולים:

מסכתות קטנות מסכת תפילין פרק א

כתיבת התפילין צריכה להיעשות על פי כללים בדומה לכתיבת ספר תורה. כללים מוקפדים ומחמירים מאוד, שדורשים דיוק ותשומת לב. אין זו אותה הכתיבה בה אדם נפגש במרחבי חייו הרגילים, ברשימת המכולת או במחברת הכתיבה. נדרשת פה כתיבה אחרת, כתיבה של קדש. הכניסה של התפילין לעולם ה'סת"ם', משווה להן מימד של קדש כבר בהכנתם. על אף הנחתן התדירית, ברור שגנוז בהן כבר מראשיתן המימד הזה.

כבר ברובד התנאי צד הקדש נוגש בתדיריות. על אף שכפי שראינו הניחו את התפילין במשך כל היום, כאשר אדם נזקק לצרכיו בלילה ובשינה לא מניחים אותן:

הלכה ו לא יאחז אדם תפילין בידו, וספר תורה בזרועו, וישתין בהם מים, ולא יישן בהם, בין קבע ובין עראי.

על אף שבפשט התורה התפילין נמצאות על האדם תמיד - "בשכבך ובקומך", מעת שהתפילין מתמצקות ומתקדשות בתקופת התנאים, התדיריות עד כדי 'בשכבך' נפגעת. בעת השינה לא ניתן לשמור על קדושתן ולכן אין להניחן.

גם בבית הכסא אי אפשר להיות עם התפילין מפני ביזוי הקודשים. במבואות המטונפים גם כן אין מקום לתפילין. דבר זה אמנם מעיד על כך שבכל שאר הזמן התפילין מונחות, אך הוא גם מסייג את הנחתן במקומות שלא יכולים להסתדר עם הקדש שאצור בהם.

משמעות המאפיינים

מה המשמעות של שני המאפיינים שזיהינו ברובד התנאי - המעשיות והתדיריות? איך מצטיירת מצוות תפילין לאור השמירה על התדיריות שלה ומאיךך ההתמצקות וההתפרטות שלה לחומריות?

ר' אליעזר שראינו סיפורים אודותיו, מספק גם לשאלה הסבר מפורש:

כך היה ר"א עושה מצות תפילין קבע כך היה י"א אומר גדולה היא מצות תפילין שכך אמר הקב"ה לישראל (יהושע א':ח') "והגית בו יומם ולילה" אמרו ישראל לפני הקב"ה רבון העולמים וכי אנו יכולין להגות יומם ולילה אמר להם הקב"ה בני הוון נותנים תפילין על ראשיכם ועל זרועותיכם ואני מעלה עליכם כאילו אתם הוגים בתורה יומם ולילה שנאמר (שמות י"ג:ט') "והיה [לך] לאות על ירך ולזכרון בין עיניך למען תהיה תורת ה' בפיך".

מסכתות קטנות מסכת תפילין פרק א

התפילין מאפשרות לרעיונות המופשטים ללוות את האדם גם, או אפילו דווקא, כשראשו לא פנוי ומרוכז לעסוק בהם. הן נועדו להיות תחליף חומרי ומוצק ללימוד תורה בכל עת שלא עוסקים בתורה. כוחן הוא בתדירותן ובגשמיותן, כי בכך שרק קושרים אותן

לגוף, מקיימים את המצווה השכלית של תלמוד תורה, ובכל מקום שאליו הולכים.

נוכל להגדיר לפי התנאים שתפקיד התפילין הוא להיות חפץ גשמי שנמצא באופן תדיר, דווקא בעת שלא עוסקים בפירוש ברעיון אותו צריך לזכור.

התממשות המודל בתורה ובברית

יפה לראות ששני הפנים שעלו בכתובים - התורה והברית - ממשיכים לתוך המודל התנאי שהראנו, כשכל מכילתא בוחרת לה צד שאותו היא מאירה:

”וּלְזָכְרוֹן בֵּין עֵינֶיךָ, לְמַעַן תִּהְיֶה תּוֹרַת ה' בְּפִיךָ”. מִכָּן אָמְרוּ: כָּל הַמְּבִיחַ תְּפִלִּין, כְּאֵלוֹ קוֹרָא בַתּוֹרָה, וְכָל הַקּוֹרָא בַתּוֹרָה פְּטוּר מִן הַתְּפִלִּין.

מכילתא דרבי ישמעאל, מִסְכָּתָא דְפֶסְחָא י”ז: כ”א

במכילתא דר”י ניתן לראות את התפילין כמחליפות את לימוד התורה בעת שלא עוסקים בו. בהמשך לפרשיות דברים, התפילין נועדו לרגעים שלא מקיימים אקטיבית את ”ושיננתם לבנך ודיברת בם”, ואז ניתן במקום ה”וקשרתם לאות”.

במכילתא דרשב”י ניתן לראות התייחסות לתפילין כזיכרון ליציאת מצרים ולא לתורה:

כי בחזק יד הוציאנו ה' ממצרים. מלמד שנאמרו תפילין זכר ליציאת מצרים:

מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי י”ג

ובהתאם, גם כאן המודל של זיכרון תמידי וקבוע נשמר:

ר' עקיבה אומר [יכול] יהוא תפילין נוהגת בימים טובים ובשבתות דין הוא ומה מזוזה שאין נוהגת בהולכי ימים והולכי מדברות הרי היא נוהגת בימים טובים ובשבתות תפילין שנוהגת בהולכי ימים והולכי מדברות אינו דין שיהו נוהגות בימים טובים ובשבתות ת”ל לאות על ירך יצאו שבתות וימים טובים שכולן אות:

מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי ט"ו

תודעת הברית זכר ליציאת מצרים מופיעה במלוא עוזה ביום השבת - "ברית עולם", "זכר ליציאת מצרים" - ולכן בה לא צריך איזו מציאות חומרית תדירית שתלווה את האדם. דווקא בימות המעשה בהם אין הופעה של הברית הזאת, אין זיכרון ליציאת מצרים באף פעולה, חשוב לקשור אות שתזכיר את הברית. לכן לתפילין יש משמעות רק בימות השבוע, רק בתדירויות של החול.

גמרא - קדש תדיר

בסוגיות התלמוד מתחיל שינוי לגעוש מתחת לפני הקרקע. נוצר מפגש מרתק בין מודלים של תפילין ובריות חדשות מופיעות, ננסה לעמוד עליהן.

סימנים לתדירויות

ראשית, ניתן לראות מכמה מקומות שתדירויות התפילין נשמרת:

שאלו תלמידיו את ר' זירא במה הארכת ימים אמר להם מימי לא הקפדתי בתוך ביתי ולא צעדתי בפני מי שגדול ממני ולא הרהרתי במבואות המטונפות ולא הלכתי ד"א בלא תורה ובלא תפילין

ר' זירא וכן אמוראים נוספים כמו רב אדא בר אהבה (תענית כ:): ממשיכים את הקו שראינו אצל ריב"ז ורבי אליעזר ולא הולכים ד' אמות ללא תפילין.

מגילה כח א

חיזוק לתדירויות התפילין ניתן לראות גם בברייתא המובאת במנחות:

"וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך", תניא ר"א הגדול אומר אלו תפילין שבראש.

מנחות לה:

אין כאן אמירה מפורשת על ההנחה התמידית של התפילין, אבל יש כאן התייחסות לתפילין כסממן המצביע על האדם היהודי, ממש כפי שראינו לעיל בסיפור על ר' יהושע. גם בדיון ההלכתי על זמן הנחתן, ניתן לראות את הנחת היסוד שהתפילין מונחות מהזריחה עד השקיעה:

ת"ר תפילין מאימתי מברך עליהן משעת הנחתן, כיצד היה משכים לצאת לדרך ומתיירא שמא יאבדו מניחן וכשיגיע זמן ממשמש בהן ומברך עליהן, ועד מתי מניחן? עד שתשקע החמה, רבי יעקב אומר עד שתכלה רגל מן השוק, וחכמים אומרים עד זמן שינה, ומוזים חכמים לר' יעקב שאם חלצן לצאת לבית הכסא או ליכנס לבית המרחץ ושקעה חמה שוב אינו חוזר ומניחן. אמר רב נחמן הלכה כרבי יעקב, רב חסדא ורבה בר רב הונא מצלו בהו באורתא

מנחות לו.

הגמרא אפילו לא טורחת לציין את זה במפורש, אבל ברור בסוגיא שמניחים את התפילין כבר מהנץ החמה, ועד השקיעה ואפילו אחר כך. הדיון הוא רק לגבי הרגעים בהם מורידים אותם שצוינו במסכת תפילין, והאם שווה להחזיר אותם שהשמש כבר שוקעת. רואים שזה לא רק מופיע בברייתא, אלא גם האמוראים מתפללים ערבית כשהם מעוטרים בתפילין.

כמו כן אנו רואים שהאמוראים פוסקים להלכה שבעת ארוחה מורידים את התפילין אך מחזירים אותן מיד לאחר מכן:

אמר רבי יצחק: הנכנס לסעודת קבע - חולץ תפיליו ואחר כך נכנס. ופליגא דרבי חייא, דאמר רבי חייא: מניחן על שלחנו, וכן הדור לו. ועד אימת? אמר רב נחמן בר יצחק: עד זמן ברכה.

ברכות כג.

גם זה מצביע בבירור על התנהלות תדירית איתם.

הופעת בחינת הקדש בתפילין

לעומת המשנה, בתקופת הגמרא מתעצמת בחינת הקדש של התפילין, שמייעדת לתפילין מהות שונה ובמובנים מסוימים סותרת. מתוך שלל הופעות ניתן להתחיל ולשרטט קווים לדמותה. נתחיל בהלכה שחורגת מהתבנית של התדיריות, ובמיוחד מהלימוד הייחודי שלה:

אמר רבה בר רב הונא חייב אדם למשמש בתפילין בכל שעה קל וחומר מציץ ומה ציץ שאין בו אלא אזכרה אחת אמרה תורה "והיה על מצחו תמיד" שלא תסיח דעתו ממנו תפילין שיש בהן אזכרות הרבה על אחת כמה וכמה.

מנחות לו:

צריכים למשמש בכל שעה בתפילין. המשמוש הוא רק חלק מעניין גדול בהרבה - איסור הסחת דעת מתפילין. בכל עת שהתפילין נמצאות על אדם, הוא חייב להתרכז בהן. אם תיארונו את התפילין כמאפשרות להישאר קשור גם בעת שהדעת אינה מחוברת, הלכה זו קוראת למציאות אחרת. היא מחייבת דעת, ריכוז והתכוונות בכל עת שהתפילין מונחות.

לא סתם הלימוד כאן נלקח מהציץ, מתחום הקדש. כל המלאכות הנעשות בבית המקדש הן מכוונות ומדוייקות מאוד, אפילו מחשבה קלה יכולה לפסול קורבן, ואש שהיא לא על פי הציווי תשרוף את מקריביה. זהו מרחב מתוחם מאוד שאליו מגיעים רק מספר פעמים בשנה, וגם זה לאזורים מסוימים. אל שיא הקדש מגיע רק אדם אחד ביום אחד במקום אחד ועם סדר עבודה ומחשבה שאסור לסטות ממנו כמלוא נימה. בהשוואה זו, ובהלכה זו, גם התפילין מתחילות לקבל מימד של קדש, שביסודו הוא הפוך לתדיריות החולית שאליה התוודענו עד כה.

זה ממשיך בתיאור של התפילין כתשמישי קדושה:

אמר רב פפא גרדומי רצועות כשירות, ולא מילתא היא מדאמרי
בני רבי חייא גרדומי תבלת וגרדומי אזוב כשירין התם הוא
דתשמישי מצוה נינהו אבל הכא דתשמישי קדושה נינהו לא.

מנחות לו:

התפילין מוגדרות כשתשמישי קדושה, על כל עולם התוכן הנובע
מכך.

הדרישה לדיוק ולפירוט הדינים בולט מאוד ברצף ההלכות למשה
מסיני שמופיעות ביחס לתפילין:

ואמר רב חננאל אמר רב תיתורא דתפילין - הלכה למשה מסיני.
אמר אביי מעברתא דתפילין - הלכה למשה מסיני.
ואמר אביי שי"ן של תפילין - הלכה למשה מסיני.
... א"ר יצחק רצועות שחורות - הלכה למשה מסיני.
... תנא תפילין מרובעות - הלכה למשה מסיני.

מנחות לו:

דיוק ההלכות הוא המשך של התנועה שראינו במדרשי ההלכה
ביחס לפרטי המצווה, אך כאן זה נעשה ביתר שאת. התפילין
שראשיתן ברעיון מופשט ומטאפורי, מתמצקות וקורמות 'עור
וגידים' כפשוטו ברובד התנאי, ובשלב האמוראי כבר משחירות
ומתרבעות. הן תופסות צורה אחידה ונוקשה שרק דרכה אפשר
לקיים את המצווה.

ההקפדה הזאת שתפילין נדרשת שלהם לאור ההלכות שראינו
מחייבת הבנה מחודשת של מהות התפילין, והאמוראים מספקים
אותה:

אמר עולא: כל הקורא קריאת שמע בלא תפילין, כאילו מעיד
עדות שקר בעצמו. אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: כאילו
הקריב עולה בלא מנחה, וזבח בלא נסכים. ואמר רבי יוחנן:
הרובה שיקבל עליו עול מלכות שמים שלמה - יפנה ויטול ידיו,
ויניח תפילין ויקרא קריאת שמע ויתפלל, וזו היא מלכות שמים
שלמה. אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: כל הנפנה ונוטל

ידיו ומניח תפילין וקורא קריאת שמע ומתפלל – מעלה עליו הכתוב כאלו בנה מזבח והקריב עליו קרבן, דכתיב: ארץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה'.

ברכות יד:

תפילין אצל האמוראים באות יחד עם תפילה. יחד הן משלימים לכדי פעולה שלימה שדומה במהותה לעבודת המקדש. עבודת המקדש, שכוללת מחשבה ומעשה, דיוק רוחני והקפדה חומרית, מותמרת לאחר חורבן הבית לתפילה. תפילות נתקנו כנגד תמידין, אך כאן אנו רואים שללא התפילין שבאות יחד עם התפילות הדמיון אינו שלם. רק כאשר אדם מתפלל ומניח תפילין – הוא מקיים מציאות שלימה של קדש, שכן עניינם של התפילין להיות חלק מעבודת הקדש בעת שכונסים אליו.

אביי כמקרה בוחן לקדש תדיר

בהמשך נרחיב על המודל הזה ועל המשמעות של המלאה של תפילין כעבודת קדש, אך קודם נשים ליבנו לאופי המיוחד של הנחת התפילין בזמן האמוראים. שני המודלים, של הקדושה והתדירות, שלכאורה הופכיים מתרחשים באותה התקופה. ניתן היה לנסות ולפתור את הסתירה באמצעות טענה שמדובר כאן בכיוונים חולקים באותה התקופה, אך אביי מספק לנו דוגמא לחכם שמחזיק בשני הקצוות גם יחד ומדגיש לנו שיש לנסות ולחפש כאן שילוב מיוחד.

בסיפור מופלא, אביי מביא לידי ביטוי את המשמעות התדירית של התפילין במלוא עוזו:

אביי הוה יתיב קמיה דרבה, חזייה דהוה קא בדח טובא, אמר: וגילו ברעדה כתיב! אמר ליה: אנא תפילין מנחנא. רבי ירמיה הוה יתיב קמיה דרבי זירא, חזייה דהוה קא בדח טובא, אמר ליה, בכל עצב יהיה מותר, כתיב! – אמר ליה: אנא תפילין מנחנא.

ברכות ל:

יש כאן דוגמא למצב בו אביי נמצא במרחבים שאינם של קדש, במרחבי צחוק ושמחה, שלא רק שאין להם מקום בבית המקדש ועבודתו, אלא שהחכמים האחרים סוברים שגם בעולמות החול זאת התנהגות בעייתית. השאלה המתבקשת היא איך ניתן להיות במרחבים אלו מבלי לאבד את הקשר אל התורה והברית? לאביי ששמע את נגינת דברי התנאים הדבר ברור – התפילין מלוות את האדם בכל דרכיו ומאפשרות לו להישאר קשור לברית גם בכל מרחבי החיים. הן מציאות תדירית וגם כאשר אדם מתגלגל מצחוק הוא עדיין מחובר אל התורה והברית.

מצד שני, אביי הוא גם זה שדורש כללים מחמירים של נקיות וטהרה כשמניחים תפילין. כללים שלא מאפשרים הנחת תפילין באופן תדיר:

גמרא. אמר רבי ינאי: תפילין צריכין גוף נקי כאלישע בעל

כנפים. מאי היא?

אביי אמר: שלא יפיח בהן.

רבא אמר: שלא יישן בהן.

ואמאי קרי ליה בעל כנפים? שפעם אחת גזרה מלכות רומי הרשעה גזירה על ישראל, שכל המניח תפילין ינקרו את מוחו. והיה אלישע מניחם ויוצא לשוק. ראהו קסדור אחד – רץ מפניו, ורץ אחריו. וכיון שהגיע אצלו נטלן מראשו ואחזן בידו, אמר לו: מה זה בידך? אמר לו: כנפי יונה. פשט את ידו ונמצאו כנפי יונה. לפיכך קורין אותו אלישע בעל כנפים.

ומאי שנא כנפי יונה משאר עופות? – משום דאמתיל כנסת ישראל ליונה, שנאמר "כנפי יונה נחפה בכסף" וגו' מה יונה כנפיה מגינות עליה – אף ישראל מצות מגינות עליהן.

שבת מט.

אביי שדורש מאדם שלא יפיח כלל עם התפילין לא מאפשר למעשה להיות עם התפילין מבלי להיות מרוכז בהן במחשבתו במידה כלשהי. הדרישה שלו שולחת אותנו לעולמות הנקיות והקודש, ולא מאפשרת את השחרור של העולמות התדיריים.

ניתן לראות עוד מקום מיוחד שבו אביי דורש את התפילין גם
כתדיריים וגם כקדש:

דתניא: תפילין, כל זמן שמניחן מברך עליהן, דברי רבי. וחכמים
אומרים: אינו מברך אלא שחרית בלבד. אתמר, אביי אמר:
הלכתא כרבי, ורבא אמר: הלכתא כרבנן. אמר רב מרי ברה דבת
שמואל: חזינא ליה לרבא דלא עביד כשמעתי, אלא מקדים
וקאי ועייל לבית הכסא, ונפיק ומשי ידיה ומנח תפילין ומברך.
וכי איצטריך זימנא אחרינא – עייל לבית הכסא, ונפיק ומשי
ידיה, ומנח תפילין ומברך. ואנן נמי כרבי עבדינן, ומברכין כל
שבעה. אמר מר זוטרא: חזינא ליה לרב פפי, דכל אימת דמנח
תפילין מברך. רבנן דבי רב אשי, כל אימת דמשמשי בהו מברכי.

סוכה מו.

אביי פוסק כדעת רבי, שצריך ללכת עם תפילין כל היום, אבל שגם
צריך לברך בכל פעם שמניחים אותן – אחרי בית הכסא, טבילה,
משא כבד וכו'. על אף שהן נמצאות כל הזמן, עדיין הן מחייבות
ברכה, התייחסות והתרכזות מחשבתית קדושתית לאורך כל היום.
האמוראים אחרי אביי אכן נוהגים בדרך זו של תדיר וקדש, הם
מברכים בכל פעם שהם מניחים אותן מחדש. יש אף שהגדילו
לעשות ולברך בכל פעם שממשמשים בהם.

עוד הופעה של רעיון זה אצל אביי ניתן לראות בגמרא הבאה:

דתניא: היה נושא משאוי על ראשו ותפילין בראשו, אם היו
תפילין רוצצות – אסור, ואם לאו – מותר. באיזו משאוי אמרו –
במשאוי של ארבעת קבין. תני רבי חייא: המוציא זבל על ראשו
ותפילין בראשו – הרי זה לא יסלקם לצדדין, ולא יקשרם במתניו
– מפני שהוא נוהג בהן מנהג בזיון. אבל קושרם על זרועו במקום
תפילין. משום דבי שילא אמרו: אפילו מטפחת שלהן אסור
להניח על הראש שיש בו תפילין. וכמה? אמר אביי: אפילו רבעא
דרבעא דפומבדיתא.

בבא מציעא קה:

אביי מסכים עם דעת הברייתות שתפילין צריכות להימצא בראש כל הזמן, אך מצד שני בניגוד לברייתות שמתירות לשאת משאוי בתנאי שהוא לא יפגע בתפילין, אביי לא מתיר אפילו מידה מאוד קטנה של משקל לשאת עם התפילין. ברור שהמשקל לא יפגע בתפילין, אלא שהתפילין מזקיקות כבוד דיוק וכוונה שלא מאפשרות לפעול בחול בזמן שמניחים אותם.

מודלים לקדש תדיר

אז איך הולכים שניהם יחדיו? מה הקיום של תפילין כמציאות של קדש תדיר?

תפילין במובן זה מייצרים מציאות של "שיוויוני ה' לנגדי תמיד". התרכזות מחשבתית ודבקות בה' באופן תדירי. ניתן להציע שתי דרכים להבינו:

1. אור מקיף - אין דרישה מאדם שישהה בהתכוונות אל

התורה והברית בכל עת, אבל צריך שהמחשבה הזאת

תקיף ותאיר את כל שאר הפעולות. אין עיסוק ברור בברית

או בתורה, אבל הם חייבים להיות המגדלור שלאורו אנו

פוסעים בכל עת, מבלי שאף חלק בחיים יחמוק מכך,

והתפילין שומרות על הריכוז הזה.

2. אור פנימי - רוב הזמן האדם אכן לא מרוכז בתפילין

שעליו, ובמציאות השיוויוני, אבל הוא כל הזמן יוצר

הפרעה בפעולה הרגילה. כמו אדם שבדוק בכיסו בכל

שעה קלה אם הארנק עוד שם (ולחיילים שביננו האם

הנשק עליו ונצור;). ההפרעה הזאת מזכירה כל הזמן את

הברית והתורה. בדומה לציצית שמתגלה לאדם בבואו

לחטוא כמו בסיפורו של ה"אדם אחד שהיה זהיר במצות

ציצית" שבא לחטוא ו"באו ד' ציציותיו וטפחו לו על פניו

" (מנחות מד.) או לברכה שמזכירה לו לפני המזון שזאת

לא אכילה בהמית, גם התפילין יוצרות הפרעה ודורשת את ההתייחסות אל הקדש בטפטופים אל תוך המציאות התדירית.

ראשונים – הצטמצמות לקדש

אל מול הראשונים עומדות שלל הסוגיות ומתוכן הם פוסקים את ההלכה. הרי"ף מביא את רוב המימרות להלכה, כולל אלו של הדרישה לקדש כגון האיסור על היסח הדעת:

אמר רבה בר בר חנה חייב אדם למשמש בתפילין בכל שעה ושעה ק"ו מציץ ומה ציץ שאין כתוב [בו] אלא אזכרה אחת אמרה תורה על מצחו תמיד שלא יסיח דעתו ממנו תפילין שיש בו כמה אזכרות לא כל שכן.

הלכות קטנות לרי"ף (מנחות) – הלכות תפילין דף ט עמוד א

בעקבותיו הרמב"ם מנסח הלכה שלימה ומצייר הלכה למעשה מציאות של תפילין שמתאימה לקדש התדירי שראינו בגמרא:

יד חייב אדם למשמש בתפיליו כל זמן שהם עליו שלא יסיח דעתו מהם אפלו רגע אחד. שקדשתו גדולה מקדשת הציץ. שהציץ אין בו אלא שם אחד ואלו יש בהם אחד ועשרים שם של יו"ד ה"א בשל ראש וכמותו בשל יד:

טו תפילין צריכין גוף נקי שיצדק שלא תצא ממנו רוח מלמטה כל זמן שהם עליו. לפיכך אסור לישן בהם לא שנת קבע ולא שנת עראי אלא אם הניח עליהן סודר ולא היתה עמו אשה ישן בהם שנת עראי. וכיצד הוא עושה. מניח ראשו בין ברביו והוא יושב וישן:

טז היו תפיליו ררוכין בידו מתר לישן בהם אפלו שנת קבע. ואינו אוכל בהם אלא אכילת עראי. אבל אם נכנס לסעדת קבע חולצן ומניחן על שלחננו עד שיטל ידיו ואחר כך יניחם ויברך על מזונו והוא לבוש בהן:

...

כה קדשת תפלין קדשתן גדולה היא. שכל זמן שהתפלין בראשו של אדם ועל זרועו הוא ענו וירא שמים ואינו נמשך בשחוק ובשיחה בטלה ואינו מהרהר מחשבות רעות אלא מפנה לבו בדברי האמת והצדק. לפיכך צריך אדם להשתדל להיחזק עליו כל היום שמצותן כך היא. אמרו עליו על רב תלמידו של רבנו הקדוש שכל ימיו לא ראוהו שהלך ארבע אמות בלא תורה או בלא ציצית או בלא תפלין:

משנה תורה הלכות תפילין ומזוזות פרק ד'

הרמב"ם מופלא ורדיקלי בדרישתו. הוא אומר באופן ברור שמצוות התפילין היא להיות עמן כל היום, וצריך אדם להשתדל לנהוג כך. יחד עם זאת, הוא לא מוריד מהדרישה לנהוג בהם כקדש על כל הנדרש מכך. הוא דורש את הסטנדרטים המחמירים ביותר בעת ההנחה שלהם (שהיא כל היום) – לא להסיח את הדעת מהם אפילו רגע אחד ולשמור על נקיות. שמירה על ההקפדה הזאת בעת הנחת התפילין יוצרת אדם שנמצא בתודעת "שיווית", והוא לא יכול בכלל להגיע לכדי מחשבות או מעשים זרים שכן הוא עסוק כולו כל היום בתפילין שעל ראשו. האדם נדרש להיות מלאך ה' צ-באות בטהרת מחשבתו וגופו ולאורך כל היום ללא הפסקה. גם הרמב"ם כמונו מבין שזאת דרישה שאין הציבור כולו יכול לעמוד בה, ולכן בהלכה האחרונה בפרק, הוא מסייג מעט את דבריו ונותן פתח קטן לאפשרות אחרת במצוות התפילין:

כו אף על פי שמצותן ללבשן כל היום, בשעת תפלה יותר מן הכל. אמרו חכמים כל הקורא קריאת שמע בלא תפלין באלו מעיד עדות שקר בעצמו. וכל שאינו מניח תפלין עובר בשמונה עשה שהרי בארבע פרשיות צוה על תפלין של ראש ועל תפלין של יד. וכל הרגיל בתפלין מאריך ימים שנאמר (ישעיהו לח טז) "ה' עליהם יחיו":

בגלל שאין העולם יכול להתקיים בדין של התפילין כתדיר וקדש, הרמב"ם מבין שצריך לוותר על המוחלטות של אחד מהם, והוא

בוחר כאן להשאיר את דרישות הקדש ולוותר על התדיריות. הוא לא אומר שמותר להניח תפילין רק בשעת התפילה, אלא רק מציין שבשעת התפילה המצווה חשובה עוד יותר. בכל זאת, כבר כאן הוא פורץ גדר כפתחו של מחט, שבהמשך תיפתח לפתחו של אולם.

תוספות

התוספות ממשיכים את הקו הזה ומתמודדים עם מציאות בימיהם שעליה הם מעידים, שכבר מתחיל להיות נהוג לא ללבוש את התפילין לאורך כל היום:

ולבני מערבא דמברכין הכי בתר וכו' - ואנן לא עבדינן כבני מערבא דדוקא לדידהו שהיה דרכם לסלקם בלילה שייכא ברכה דלשמור חקיו בדכתיב ושמרת את החקה הזאת למועדה מימים וגו' אבל אנו שמסלקין אותן בחצי היום או אפי' נסלקן בלילה לא שייך חקה ודוקא לדידהו דקסברי לילה לאו זמן תפילין הוא ומימים ימימה אתא למעוטי לילות שייכא ברכה דחקה אבל אנן דקי"ל דלילה זמן תפילין הוא ואנן משימין הפסוק ושמרת החקה וגו' בפסח ומה שאין אנו מניחים אותן בלילה מפני שמא יפוח בהן אפי' נמתין לסלקן עד הלילה לא מברכין

תוס ברכות מד ב

הם לא מגיעים למציאות של הנחה רק בזמן התפילה, אבל מעידים על כך שכבר בחצי היום חולצים אותם. נראה שהמצב הוא למורת רוחם של התוספות, או לפחות שזה מעיד על רפיון ולא על מצב אידיאלי:

כאלישע בעל כנפים - להכי נקט אלישע דמסתמא כיון שנעשה לו נס בתפילין היה זהיר בהן והיה לו גוף נקי ומזה הטעם אין אנו יכולין ליפטר שהרי בזה אנו יכולין להזהר, ואין תימה על מה שמצוה זאת רפויה בידינו שגם בימי חכמים היתה רפויה כדתניא בפרק ר' אליעזר דמילה (לקמן קל). ר"ש בן אלעזר אומר כל מצוה שלא מסרו עצמן ישראל עליה בשעת גזירת המלכות כגון תפילין עדיין היא רפויה בידם, והא דאמרינן בפ"ק דראש השנה

(דף יז.) פושעי ישראל בגופן קרקפתא דלא מנח תפילין אומר ר"ת דמיירי באותן שעושין מחמת מרד ומבזין המצות ושוחקין ברצועה שבידם ובראשם כדאמר ביומא (דף לו:) פשעים אלו המרדין, והא דאמר במדרש תפילין מפני מה לא החזיקו בהן מפני הרמאים אין נראה לר"י דמשום רמאין נמנעו מלעשות מצוה אלא ה"פ מפני מה לא החזיקו נאמנות באדם המניח תפילין וקאמר מפני הרמאין שהיו מניחין תפילין לרמות בני אדם כדמפרש התם מעשה בתלמיד אחד שהפקיד מעותיו אצל אחד שהיה מניח תפילין כשתבע בו אמר להד"מ אמר ליה אותו תלמיד לא לך הפקדתי אלא לתפילין שעל ראשך וצ"ע שם.

תוספות מסכת שבת דף מט עמוד א

הם מחפשים הלצת יושר על ישראל ומסבירים את הרפיון הזה כתוצאה של חטאי ישראל בעבר שלא מסרו את נפשם עליהם, או משום שלא יגיעו לידי רמאות. אבל האמירה ברורה - המציאות של מצוות התפילין היא רפויה בימיהם. בעקבות כך התוספות מגיעים למסקנה דומה אך מפורשת יותר מהרמב"ם:

קרקפתא דלא מנח תפילין - אם עוסק בתורה כמניח תפילין דמי דאמר במכילתא העוסק בתורה פטור מן התפילין' ורבינו תם מפרש דהכא כשהמצוה בזויה עליו שמגונות עליו רצועות של תפילין שבראשו אבל אם ירא להניח משום דבעינן גוף נקי כאלישע בעל כנפים כדאיתא בריש במה טומנין (שבת דף מט. ושם) והוא דואג כל שעה שמא לא יוכל להזהר לשמרה בטהרה ובקדושה הא ודאי אין עליו דין פושעי ישראל בגופן וכל הני דשמעתין בשלא עשה תשובה אבל עשה תשובה אמרינן ביומא (דף פו.) דתשובה תולה ומיתה ממרקת.

תוספות מסכת ראש השנה דף יז עמוד א

התוספות מדגישים את חשיבות ההקפדה על הטהרה ועל הנקיות בעת לבישת התפילין. ערך הקדש שבתפילין גובר על ערך

התדיריות שבהם. בעת התנגשות, בגלל הרפיון והכרה במוגבלות האדם למול הדרישה הזאת, הקדש גובר. מי שמבין שבגלל דרישות הקדש הוא נאלץ לוותר על התדיריות, אין בכך חטא גדול ולא על כך כיוונו הגמרות המזהירות על מצוות תפילין.

רא"ש וטור

במעבר הדורות ניתן לראות שהעם במנהגיו מתחיל לקצץ בזמני התפילין. מכל היום לחצי היום כפי שראינו בתוספות, והרא"ש כבר מעיד שהמנהג בימיו הוא להניחם רק בעת התפילה:

(שבת דף מט א) א"ר ינאי תפילין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים. מ"ט. אביי אמר שלא יפיח בהם. ורבא אמר שלא יישן בהם לומר לא שיהא צריך כאלישע בעל כנפים אלא שיכול ליהרהר משינה ומהפחה כמוהו. דכיון דאירע לו נס בתפילין מסתמא היה שומרן בטהרה. והאידינא שאין רגילין להניחן אלא בשעת תפלה בקל יכול אדם ליהרהר באותה שעה.

הלכות קטנות לרא"ש (מנחות) הלכות תפילין סימן כח

ובעקבותיו בנו גם פוסק זאת להלכה:

מצותן להיותן עליו כל היום אבל מפני שצריכין גוף נקי שלא יפיח בהם וצריך שלא יסיח דעתו מהן בעודן עליו ואין כל אדם יכול ליהרהר בהן על כן נהגו שלא להניחם כל היום ומ"מ צריך כל אדם ליהרהר בהן להניחן בשעת ק"ש ותפלה:

טור אורח חיים לז

הטור דורש את כל ההקפדות של הקדש, עם הנקיות והטהרה וחוסר בהיסח הדעת. הוא גם מבין שזאת מציאות שלא ניתן לעמוד בה לאורך כל היום "אין כל אדם יכול ליהרהר בהן", וכן הוא נותן לגיטימציה למנהג בימיהם שלא להניח כל היום, אך כפי שהרמב"ם בעקבות הגמרא אומר, בתפילה חשוב להניחם. כך הטור כבר מביא באופן הלכתי בתור פסיקה ראויה, שצריך לשמור על כל הלכות הקדש של התפילין, ולהניחם רק בזמן התפילה.

הבית יוסף באורח חיים סימן כה מוריד אף יותר מזמן התפילין:

כתבו הגהות מיימון בפרק ד' (מהל' תפילין אות פ) בשם העיטור (הל' תפילין ח"ו ס ע"ג) כך ראינו שהגאונים וכל ראשי הישיבות שאין חולצין עד כימי השמים על הארץ דערבית עד כאן ונראה שהיו מניחים אותם עליהם כל היום ולא היו חולצים עד אותה שעה ועכשיו נהגו העולם להניח תפילין עליהם עד אחר קדושת ובא לציון ושמעתי שנכון להסירם בשעה שאומר יהי רצון מלפניך שנשמור חוקיך ומצותיך וכו' משום ההיא דבני מערבא (ברכות מד:) שהיו מברכין על חליצת תפילין ... וביום שיש ספר תורה נוהגים העולם שלא לחלוץ תפילין עד שיסלקו ס"ת ויניחוהו בהיכל וסמכי לה מדכתיב (מיכה ב ג) ויעבור מלכם לפניהם וי' בראשם: וביום ראש חודש נהגו העולם לחלוץ תפילין קודם תפלת מוסף ושמעתי שהטעם משום דבאותה תפלה אומרים כתר ואין נכון להיות באותה שעה כתר דתפילין

הבית יוסף מספק לנו סקירה היסטורית מרתקת, איך במעבר מהגאונים וערוב ימי הראשונים עד שלהי התקופה בימי מרן, זמן ההנחה הצטמצם מפתחת היום עד סוף תפילת ערבית, לסוף תפילת שחרית, ואפילו מעט לפני סוף התפילה. מה מסביר את השינוי הזה? סימן מ בשו"ע בנושא "דין איך לנהוג בקדושת התפילין" ודומיו. הלכות הקדש בתפילין שבתקופת הזמן הקצרה במונחי הנצח היהודי משנות את פני המצווה. ראינו עקבות מהרמב"ם והתוספות והרא"ש, איך מימי הגאונים עד לבית יוסף כבר פשה המנהג בכלל ישראל להניח תפילין רק בעת תפילת שחרית.

תהליך הצטמצמות הקדש

נסה להציע מודל להתפתחות שקרתה בתפילין ואיזו מהות חדשה ההתפתחות מכוננת. אך לפני כן נתעכב ונציע שההתפתחות הזאת היא חלק מתנועה יותר רחבה של התפתחות ההלכה בגלות. התהליך המתרחש כאן דומה למה שעברו מצוות רבות בזמן זה.

התהליך הוא הצטמצמות ודיוק של מרחבי הקדש. 'סילוק הרגליים' ממרחבי העשייה. בתקופת הגלות שבה נכתבים הדברים, עולמות החוץ, רשות הרבים, מלאה קליפות קשות וכואבות במיוחד. החוץ הוא עולמו של הפריץ, של הפוגרומים והרדיפות. זה עולם שבו אין מקום להופיע בצורה הרמונית את מרחבי הקדש, ולעיתים אף נגזר להיות "גרמני בצאתך, ויהודי באוהלך". כל מאפייני המצוות והקדש בורחים ממרחב העשייה ומתלכדים יחד לאזורים מתוחמים יותר. וכשהאזור מוגן וקדוש – הוא קדוש עד הסוף.

זהו מודל של בית מקדש שאליו לא באים כל הזמן, אך כשכבר מגיעים אליו, הוא דחוס בקודש ובעושר ועמוס מצוות. מקדשי המעט, בתי הכנסת בגלות, הופכים להיות המקום בו כל הקודש מתכנס. ביום יום אין מקום ליהדות של אדם להופיע באופן חיצוני, ונגזר אליו להתנהג כאחד האדם, אך בתוך בית הכנסת הוא עטור בתפילין, מכוסה בטלית וממולל בשפת הקודש, העברית.

את חוסר האפשרות להכניס את קדושת התפילין לתוך רשות הרבים הקליפתית בגלות מבטא מאוד יפה המהר"ל:

ובן תפילין, מפני שצריך שלא יסיח דעתו מן התפילין (מנחות לו ע"ב), דבימיהם דאגת וטרדת הגלות יותר, וגורם היה היסח הדעת. ובגלות גדול כמו שהיה להם, ראוי שיהיה פטורים מתפילין, כי איך לא יהיה להם היסח הדעת.

גור אריה דברים יא

כך התפילין מצטמצמות רק אל תוך מרחב הקדש.

מודל הקדש בתפילין

כאשר התפילין הופכות להיות כקדש באופן מוחלט, והן מוקפות ומשולבות בתוך אטמוספירה שלימה של קדש, בהיותן נספח לתפילה, נולדת להן משמעות עמוקה וחדשה.

תפילות נתקנו כנגד התמידין, וכפי שהזכרנו יש תהליך של התמרה של עולם בית המקדש אל התפילה לאחר החורבן. האנרגיות הרוחניות של הקורבנות, ביטויי הנפש שלהם ממשיכים ומופיעים

בתפילות. פעם בכל העולם כשהיו רוצים להביא מחווה כלשהי לאל עשו זאת באמצעות קורבן (קין והבל, נח, האבות, וכן מיתוסים מתרבויות שונות) אך כיום צורת הביטוי לאל היא תפילה. על גבי התפילה, התפילין מוסיפות פן גשמי וחיצוני שהיה קיים בעולם המקדש והקדש ואיתו ההקבלה של התפילה לקרבן. בדומה להשוואה שבגמרא בין התפילין לציץ, התפילין הן כמו בגדי הכהונה של האדם היהודי הבא לבדו אל הקדש בתפילה. כמו שאומר זאת מפורשות ר' יוחנן - התפילין משלימות את התפילה להיות כמו עולה עם מנחה, וזבחים עם נסכים. מרובעות כמו המזבח, התפילין מאפשרות עבודה שלימה ומקיפה של כל חלקי החיים בבוא האדם אל הקדש בתפילתו.

בשולי הדברים - הצעה לעבודה

סיכום הדרך

סקרנו במהלך המאמר את התהליך היוצא מן הכלל שמצוות תפילין עברה לאורך הדורות. איך מרעיון של אידאה, ספק מטאפורית, שאופפת את כל החיים, המצווה מקבלת גדרים ברורים ומוצאת את מקומה רק בזמן, מרחב והתנהגות מאוד מוקפדים. הדרך עברה בקפיצה מעולם הרעיונות להתממשות מעשית וחומרית של המצווה, שדווקא היא מאפשרת לאדם להישאר קשור אל הרעיונות שעבורם תפילין הן אות גם בעת שמחשבתו אינה מונחת שם, כי התפילין מונחות במקום. בשלב הבא נכנסים מונחים רבים של קדש והלכות שדורשות נקיות וטהרה, מחשבתית ומעשית בעת הנחת התפילין, מבלי לוותר על הנחתם התמידית. כניסת הקודש יצרה מציאות של דבקות מתמדת ברעיונות התפילין לאורך כל היום יחד עם שמירה על דיוק רוחני בסטנדרט גבוה. בגלל שהכלים לא מסוגלים לסבול את הדרישה הזאת, ובגלל תהליכים של הצטמצמות הקדש למרחבים נפרדים בגלות, התדירויות של התפילין עם השנים פוחתת עד למצב שבו מניחים תפילין רק בשעת התפילה, רק במרחבי הקדש.

במבט מפסגת ההר על כל המסע הזה, מצוות תפילין מקבלת גוונים עזים ושונים לאורך כל דרכה. ההבנה של שלל הצבעים שהופיעו במהלך הדורות יכולה להשליך על ההתייחסות הרוחנית והמעשית אל התפילין כיום. לייצר מצווה צבעונית, ולא רק שחורה ומרובעת, מצווה שגדושה בכל האור שהתגלה בה במהלך השנים. אנחנו זיקקנו כמה דרכי חשיבה שונות מתוך הדרך שעברנו עם התפילין:

גילוי הרשימו שבכלים

דרך אחת רואה את העבודה הרוחנית בתפילין דרך המצווה כפי שהיא מתקיימת בימינו על כל פרטיה והלכותיה, אך עם הוספת האיכויות שנטבעו במצווה לאורך כל הדורות. ניתן בתוך התפילין בימינו לראות הופעה של תדיריות, אך בכיוון הפוך. המטרה בתפילין בפאזה התדירית שלהם, הייתה להופיע רעיונות אידאים של ברית ותורה במרחבי חיים של חולין שבהם לא עוסקים ברעיונות אלו. בתפילין שמונחות רק בעת התפילה ובתנאים מוקפדים, ניתן לראות תנועה הפוכה – הופעה של מרחבי הגוף והחול בתוך המרחב התפילתימקודש.

התפילין הן עור קשה של בהמה גסה, חומריות, מרובעות ושחורות. הן מבטאות את מרחבי החוץ של האדם. כותנות העור שניתנו בגירוש מגן עדן. במקום להשאיר אותן מנותקות ומופרדות מחיי הקדש, הנחת התפילין בעת התפילה מרוממת את האדם על כל המובל בו אל הקדש.

במובן זה, במקום שהתפילין יהיו קשירה של הקדש אל התדיריות, התפילין הן קשירה של התדיריות אל הקדש. התפילין באות להזכיר לאדם שכשהוא מתפלל לא רק נשמתו מתפללת אלא גם הגוף הקשור ברצועות התפילין מתפלל, הפניה אל הקודש לא מגיע רק מקומות האדם הגבוהות אלא גם המרחבים המוחשיים וגופנים.

האור המקורי בכלים חדשים

דרך שנייה לראות את אור התדיריות בתפילין לאחר שאבד, היא ההבנה שהאור והאנרגיה שהיו בתפילין, לא בטלו מן העולם אלא

קיבלו פנים חדשות. לפי חוק 'שימור האנרגיה הרוחנית', האור התדירי רק עברה התמרה למצוות או תנועות נפש אחרות שקיבלו עם השנים משמעות שהלכה וגדלה כדי למלא על החוסר הזה ולשמור על איזון של ההופעה התורנית.

את האור התדירי של התפילין ניתן לראות הכי בבירור במצווה אחרת שבאותה העת שאנו מתארים את מקומם התדיר של התפילין יורד, קרנה רק עולה ועולה ועודנה. מדובר במצוות הכיפה שהולכת ותופסת תאוצה במאות שנים האחרונות.

כיפה כיום היא מה שמסמלת אדם ירא שמיים בכל דרכיו בחיים. היא מביאה את ה"שם ה' נקרא עליך" שר' אליעזר דיבר עליו ביחס לתפילין לתוך מציאות חיינו. הכיפה כבר כל כך מזוהה עם המראה היהודי עד שהט"ז (ט"ז או"ח ח, ג) פוסק שמי שהולך בלי כיפה יש מקום לחשוב שהוא עובר על מצוות חוקות הגויים.

אמנם כיפה בימינו היא בעיקר סימן חיצוני שמבטא כלפי חוץ השתייכות חברתית ואמונית, אך ניתן לראות בה גם סימן פנימי לאדם החובש אותה. הכיפה מזכירה לאדם שחובש אותה את הברית ואת התורה. היא שומרת על הרעיונות האלה חבוקים איתו ומלווים אותו, דורשים ממנו להיות איש של תורה – "משאו ומתנו באמונה, ודיבורו בנחת עם הבריות" (יומא פו.) – בכל דרכיו. הכיפה מלבישה על האדם באופן הפיזי ביותר את רעיונות העומק של היהדות בכל דרכיו, וממילא מיישרת אורחותיו אם הוא תופס בה ככזאת.

חדש ימינו כקדם

תנועה אחרונה שרצינו להציע, היא שיבה שלימה אל כל העושר של התפילין בהופעה מעשית בימינו. את התהליך שהתפילין עברו הסברנו בקשר הדוק עם התהליך שעם ישראל עבר בעת הגלות. בימים של אתחלתא דגאולה כששבנו ארצה, אולי יש מקום לתפילין לשוב ולנכוח במרחבים התדיריים של החיים. רצינו להצביע על כמה מקומות בהם נראים ניצנים בימינו לביטוי של תנועות אלו.

בקהילות מסוימות (כגון קהילות זילברמן) יש התעוררות להנחה של התפילין לאורך כל היום. בנוסף לכך, גם הנחת התפילין של חב"ד בשווקים ובחוצות מבטאת חידוש מסוים של האופי התדירי שלהם. האדם החילוני הממוצע מן הרחוב, תופס את התפילין כהופעה הכי חומרית, שהכי יוצאת למרחבי החוץ מעולם התורה.³ במקום התרחבות במרחבים מבחינת הזמן, יש התרחבות מבחינת הנפש. במרחב הזמן התפילין מטרתן להיות מונחות בעת שהמחשבות אינן נמצאות בדבקות רעיונית לברית ולתורה. במרחב הנפש, דוכני תפילין או זוגות לשימוש הכלל בבתי כנסת, מאפשרים לאנשים שאינם דבוקים בחייהם אל הברית והתורה, להתחבר אליה באופן פיזי מדי פעם. החוויה הזאת מאפשרת לאנשים חיבור והתקשרות מסוימת אל הרעיונות האלה, על אף שהם לא נתונים בחיי קדש מלאים. ישנם לא מעט חילונים הרואים חיבור אל הרעיונות האלה דווקא במצוות התפילין יותר מבדרכים אחרות. באופן מיוחד תופעה זו מאירה באור חוזר את אור התדירויות שבתפילין.

³ ברור שהמניע הראשוני של חב"ד בעשייה שלהם היא לא הנכחה של קודש במרחב הציבורי אלא יצירה של בועות של קודש בתוך המרחב הציבורי מעיין שטטלים או בתי כנסת קטנים בתוך המרחב הציבורי, אף הפועל התוצאה הסופית של מעשיהם דווקא כן מחברת את הקודש אל הרחוב.